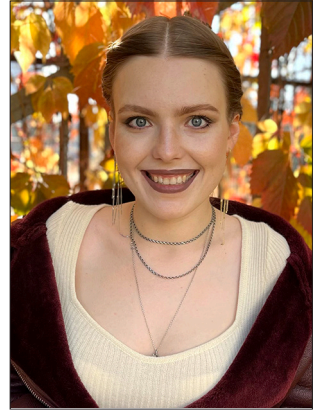

DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-13>
УДК 1:[322+329]:(470+571)

Ксенія Зборовська

Деконструкція міфу доктрини «русский мир» про православ'я як основу російської ідентичності

У статті здійснено аналіз базової ідеологемі доктрини «русский мир»: міфу, що «православ'я – основа російської ідентичності». Побутування цієї ідеологемі в інформаційному та символічному полі як України, так і всього світу, маніпуляція ним та вписування його у реальний контекст українського культурного простору ведуть до викривленого сприйняття відносин між росією та Україною та наявної між ними війни. У статті здійснено спробу розкриття тих викривлень та смислових підмін, які онтологічно містяться в багатьох ідеологемах «русского мира», і які можуть бути проаналізовані як типові помилки в контексті теорії аргументації. Таке дослідження має на меті напрацювання умовного «словника» міфологем «русского мира», яким можна було б користуватись під час ведення ґрунтового інформаційного протистояння. За базову ідеологему авторкою було обрано міф «православ'я – основа російської ідентичності» оскільки, по-перше, з цієї тези за допомоги вправних смислових маніпуляцій виводиться більшість інших ідеологем, по-друге, даний міф тлумачиться та використовується самими російськими ідеологами неймовірно різнопланово та у найрізноманітніших контекстах. На основі аналізу цього міфу, авторка робить висновок, що ідеологія «русского мира» не відповідає за визначенням критеріям чіткості, ясності, однозначності; значення її ключових понять є максимальною варіабельними, залежать від контексту, використовують з підміною сенсу у загальнозначимих формулюваннях, де не передбачається уточнення нестандартного вживання терміну; відбувається підміна ідентичностей, через що можлива маніпуляція історичними фактами та пам'яттю народу. Такі логічні хиби повсякчас використовуються російськими ідеологами в своїх аргументативних практиках. У процесі розкриття алогічності та парадоксальності зазначеного міфу, виявляється, що сама сутність даної міфологемі значно сприяє розгортанню кризи російської культури і політики, про яку говорять ті ж самі ідеологи, які оспівують месіанську роль росії.

Ключові слова: міф, ідеологія, «русский мир», ідентичність, православ'я, аргументативні практики.

© Ксенія Зборовська, 2022

Вступ

Одним з базових, на думку авторки цього дослідження, міфів доктрини «русский мир» є міф про те, що православ'я є основою російської ідентичності. Винесення цієї ідеологемі в якості фундаментальної має кілька резонів. По-перше, з цієї тези за допомоги вправних смислових маніпуляцій виводиться більшість інших ідеологем – про богообраність і месійну роль російського народу, про протистояння Заходу, про специфічність російської цивілізації (і взагалі її наявність), про тисячолітню тяглість російської історії, про «братські» народи і навіть про розкол України. Цим користуються російські ідеологи, коли під час дискусій чи в наукових роботах вводять дану тезу таким чином, аби у читача був стимул із нею погодитись, а далі читач ніби самовільно (але звісно, не без допомоги аргументів автора) приходять до всіх інших вище названих міфологем. Нещодавно на круглому столі «Війна як соціокультурний феномен» в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України український дослідник цієї проблематики релігієзнавець Олександр Саган зазначив: «Ідея московитсько-російського месіанства багатогранна. Крім богословського, можна аналізувати її прояви в культурі, історії, мові тощо. Але рушієм війн найчастіше стає геополітичний аспект месіанства, оскільки в усі часи, як сказав нещодавно патріарх Кирило, «Московія-Росія ніколи ні на кого не нападала», а лише «визволяла» інші народи або ж «захищала свої інтереси»» [Саган 2022: 35]. По-друге, даний міф тлумачиться та використовується самими російськими ідеологами неймовірно різнопланово та у найрізноманітніших контекстах – соціальному, політичному, культурному, геополітичному, і, що досить резонно, далеко не в першу чергу, в релігійному контексті. Універсальність цієї тези робить її тим паче небезпечною у вітчизняному і світовому інформаційному полі, адже протидія їй має так само враховувати контекстуальну специфіку та багаторівневе смислове наповнення. Протидія російським нарративам – це необхідна стратегія України на найближчі десятиліття задля безпечного існування, а «Чітка стратегія передбачає ясне розуміння того, що відбувається на теренах російської федерації і його якісне і точне осмислення. У цьому дуже важливо зробити чіткі і ясні визначення і розмежування, назвати речі своїми іменами. Саме це називання – визначення термінів – закладає (не)успішність стратегії» [Волковський 2022: 59]. Спробуємо проаналізувати міф про православ'я хоча б у кількох смислових площинах та виявити ту суперечність, на якій він власне і побудований.

Належність до російського народу передбачає дотичність до особливої духовності

Ідеологи доктрини «русский мир» стверджують наступне: те, що без православ'я не було б російської культури, російської людини та російської держави, – це не лише думка ієрархів російської православної церкви, а й визнання суспільством тієї діяльності, якою православ'я дотримується незмінно впродовж свого існування [Ткач, & Резник 2019]. Досить таки відомий російський дослідник Яків Кротов з сумом згадує середину XVIII століття, коли «специфіку» російського народу визначали через його дотичність до духовності, ключовими рисами якої визначались смирення, послух та покірність. Ба більше, саме належність до російського народу передбачала дотичність до особливої духовності: «І духовність тоді – це був якийсь справжній залишок від загальної церковності, коли людина була включена до російського народу настільки, наскільки вона була членом православної церкви» [Кротов 2003]. Прагнення повернутись до цих «засадничих» цінностей, до православ'я та до духовності взагалі – це лейтмотив останніх десятиліть російської ідеологічної пропаганди. Показовою є в цьому сенсі широко обговорювана у 2014 році «Декларація російської ідентичності», яка постулювала: «Кожен росіянин має визнавати православне християнство основою своєї національної культури». [Офіційний сайт Московського патріархату 2014]. Цей документ отримав широкий резонанс навіть у російській спільноті, яка сприйняла його досить неоднозначно, логічно закидаючи, що подібне формулювання питання виключає інші конфесії та релігії окрім православ'я з культурного дискурсу умовного «росіянина», що неприпустимо у полікультурній та полінаціональній країні. Певним аспектам монологічності «правлячої релігії» в росії будуть присвячені подальші публікації авторки, тут же хотілося б спинитись на іншому: чому російська ідеологія робить таку велику ставку саме на одну єдину конфесію, яка до того ж в межах росії зазнала значних внутрішніх трансформацій?

Відповідь криється не стільки у псевдорелігійному онтологічному підґрунті доктрини «русский мир», скільки у соціальній ролі тієї варіації православ'я, яке насаджує російська ідеологічна машина: «Православна традиція – це спосіб соціальної категоризації, соціального самовизначення, який дозволяє особистості моделювати соціальний досвід та орієнтуватися у сучасному російському соціумі» [Дробіжева 2013: 31].

Таку роль російського православ'я в суспільстві підтверджують дані соціологічних досліджень «Левада-центру» та «ВЦВОМ», згідно з якими 68-69% населення РФ позиціонують себе як православні, і лише 11% з них – є воцерковленими віруючими. Для більшості росіян, які

ідентифікують себе із православ'ям, релігія не є значливою частиною життя (близько 26%). Російські дослідники пояснюють це специфічною роллю православної традиції як ідеологеми: «Як свідчать результати соціологічних досліджень, релігійний контекст стає точкою ідентифікаційного дискурсу і в цьому сенсі російська ідентичність зазнає впливу православної традиції не стільки на рівні світоглядного фактора, скільки на рівні сприйняття православної традиції як ідеологеми. (...) Православна традиція має подвійне навантаження, будучи і базисом відродження російського патріотизму, і орієнтиром морального вдосконалення особистості, пошуку духовної гармонії» [Ткач 2019: 351-356].

Нетотожність поняття самому собі в єдиному смисловому полі

В даному контексті можна зазначити, що в тезі *«православ'я – основа російської ідентичності»* відбувається свідомо підміна понять: під православ'ям розуміється не сповідання християнської віри в межах догматичних постанов семи Вселенських Соборів, Святого Письма та вчення отців Церкви, а певна ідеологема, догматом якої є передусім сповідання російського патріотизму та моралісність громадянина на благо держави. У теорії аргументації така маніпуляція називається нетотожністю поняття самому собі в єдиному смисловому полі.

Не можу не зазначити, що подібних думок дотримуються не лише російські ідеологи та політики, псевдофілософи та літератори, але й деякі нібито українські філософи. Так, на початку січня 2022 року на порталі «Koine» було опубліковано есей Віктора Малахова, наукового співробітника відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України впродовж десятиліть (до 2015 року) під назвою «Причастие Россией». Цей есей було потім видалено, але читачі сайту зберегли текст, який можна прочитати у мережі Facebook [Малахов 2022]. Оспівування російської культури в даному нарисі відбувається знову ж таки з точки зору сплетеності з духовністю та цінностями російського народу, відбувається пряма кореляція самої росії та тіла Христового, що з догматичного боку видається суто антиправославною тезою, а з іншого – прекрасно ілюструє месійний міф, що просувається російською інтелігенцією у всіх її подобах: «Как хлебом и вином, мы причащены Россией. Причащены – любящие Россию и ненавидящие, льнущие к ней и от неё бегущие, и стыдящиеся за неё – и особенно, быть может, именно те, стыдящиеся... Через это причастие – наша связь с конечными вещами человеческого существования на земле. Опять-таки: говорю, как только чувствую сам, но не могу при том уклониться от обязующего «мы»...». Сам факт наявності подібних наративів серед українських інтелектуалів (а цей факт на жаль не оди-

ничний, подібну риторичку ми можемо подекуди спостерігати вже і за активної фази війни у інших персон) підтверджує вкоріненість ідеологем «русского мира» у вітчизняному дискурсі та необхідність його очищення від них, бажано – назавжди, аби наступні покоління не повторювали наших помилок. Повертаючись до аналізу, варто відзначити, що євхаристична алюзія у вищенаведеному уривку Віктора Малахова є підміною понять у душі російської парадигми *rag excellence*, адже ілюструє, по-перше, суто інструментальну роль псевдоправослав'я як служниці ідеології, а по-друге – граничну несумісність даної ідеології із власне ортодоксальним православ'ям, в контексті якого така алюзія є неймовірним святотатством.

«Святий» простий росіянин і богообраність

Подібна підміна понять відбувається впродовж всього становлення доктрини «русский мир», як у політичному вимірі, так і у вимірі релігійному та культурному. Так, президент РФ В.В. Путін неодноразово зазначав, що «в основі моральних цінностей росіян насамперед лежать християнські православні цінності» [Интерфакс 2016]. Власне унікальність цінностей, які постулюються в російській культурі, (напротивагу в тому числі «бездуховному» Заходу») обґрунтовується через нібито релігійний характер етики: розповсюдженою є теза, що росіяни люблять Бога, бояться гріха та пороків, прагнуть до добра та святості. Поряд з тим, в російській культурі постулюється богообраність російського народу, бо хоча росіяни і грішать, їх буде Бог судити по любові, а не по закону. Тут велику роль відіграв Ф.М. Достоевський, який постулює особливу роль «звичайного російського мужика-простолюдина», який може нічого не розуміти в православ'ї, порушувати заповіді та не знати молитов, але саме він є «якорем» російської богообраності: «Але врятує Бог Росію, бо хоч і розбещений простолюдин і не може вже відмовити собі в смрадному гріху, але все ж таки знає, що проклятий Богом його смердючий гріх і що чинить він погано, творячи гріх» [Достоевский 1982: 372]. Цей акцент на «простому чолов'язі» є не просто літературною зверненістю Достоевського як автора, це один з аспектів ідеологеми:

- 1) Бог обрав Росію через любов до «простих невчених людей»;
- 2) ці невчені люди нездатні (за словами самих російських ідеологів) вивчити реальні церковні догмати, Писання та молитви;
- 3) отже потрібно давати їм тільки необхідний мінімум інформації для долученості до релігії;
- 4) цей необхідний мінімум – цілком політично-соціальний, оскільки він спрямований на підтримання патріотизму та мінімальної моральності у суспільстві.

Теза (2) повторюється як в культурних творах, так і в текстах російських ідеологів, істориків релігії, дослідників. Так, у 1870-их роках оберпрокурор Святійшого синоду російської церкви, історик церкви, один із засновників церковно-парафіяльних шкіл Костянтин Победоносцев пише: «Яке таїнство релігійне життя народу такого, як наш, залишеного самому собі, невченого! Запитуєш себе: звідки витікає воно? І коли намагаєшся дійти до джерела, нічого не знаходиш. Наше духовенство мало і рідко вчить, воно служить у церкві та виконує треби. Для людей неписьменних Біблія не існує; залишається служба церковна та кілька молитов, які, передаючись від батьків до дітей, служать єдиною сполучною ланкою між окремою особою та церквою. І ще опиняється в інших, глухих місцевостях, що народ не розуміє нічого ні в словах служби церковної, ні навіть у «Отче наш», повторюваному нерідко з перепустками або з надбавками, що відбирають всякий сенс у слів молитви. [Победоносцев 1896]. Таке захоплення невченістю, «простотою» російського пересічного громадянина побутувало не лише в до початку ХХ століття, ми можемо його зустріти і зараз: яскравим прикладом є найбільш відома постановка латвійського театрального режисера та драматурга Алвіса Германіса «Розповіді Шукшина», де оспівуються труднощі російської глибинки та «духовність» простих людей на фоні життєвих складнощів. Ця постановка стала неймовірно популярною як в самій РФ, та і в російськомовних колах поза її межами, як раз через імпліцитне ідеологічне підґрунтя, яке пропагує все ту ж ідею, що й століття тому – російська людина «свята» і близька у своїй простоті, її залученість до релігії побутова, профанна, сягати високих матерій – не її справа.

З такої «побутової», «простої» релігійності без реального залучення у сутність того, в що віриш, і народжуються тези про те, що православ'я та росія – неподільні, адже сам факт проживання в межах російського дискурсу стає репрезентантом залученості у «православну духовність». Висловлюючи тезу про фактичну тотожність росії і православ'я, президент рф В.В. Путін відмічає, що «православ'я є найважливішою складовою частиною душі Росії» [Сегеда 2016].

Квазірелігійна компонента доктрини «русский мир»

Саме з цього апологети «русского мира» висновують, що православна традиція закріплена у формуванні російської ідентичності історично та актуально: «Невипадково, що найменшу підтримку у суспільстві має амбівалентна парадигма демократичних цінностей як неадекватних інституційному проекту російської ідентичності. Коли росіяни сприймають утвердження «порожніх» цінностей мультикультуралізму та політкоректності, як «вивих часів та смислів», православна традиція стає обо-

ронною ідентичністю, що визначає смисли та значення колективного та індивідуального у контексті виклику моральних підстав суспільного життя» [Ткач 2019: 351-356].

Плинність, неясність та варіабельність в залежності від контексту поняття «православ'я» дають змогу російським ідеологам підмінити цим поняттям тоталітарні та традиціоналістські погляди, які переважно суперечать *common sense* та принципам демократії та свободи особистості у сучасному світі, що ці ідеологи не лише не приховують, але й виставляють як один з найважливіших аспектів російської ідентичності. Піднесення ідеї «неосвіченого простолюдина» – архаїчний метод умисного «спрощення» суспільного дискурсу задля легшої маніпуляції ним, а онтологічним підґрунтям цієї маніпуляції стає ідея «Святої православної Русі», яку переважна більшість громадян не поділяє та/чи не розуміє, що в даному випадку є максимально вигідно для правлячої верхівки та їхніх ідеологів.

У квазірелігійній компоненті доктрини «русский мир» відкриваються онтологічні підвалини її ідеологічного виміру, які легітимують каталізацію ідеї про метафізичне втілення сакральної Божественної волі в особі очільника «русского мира» і самого «русского мира» як певної сутності, що носить одночасно політичний і надполітичний характер, має свій сакральний час і простір.

Висновок

Формула «православ'я, самодержавство, народність» просувається російськими православними медіа та сакральною літературою чи не ліпше, ніж світською владою, але релігійна компонента підмінюється ідеєю месіанства російського народу, яка є онтологічно несумісною з канонічними догматами православ'я. Варто також підкреслити, що вже згадана компонента формули «русского мира», а саме – «ідея самодержавства» ніякого стосунку (окрім історичного співіснування) до догматів християнства немає, підлаштування російського православ'я під запити влади – це виключно ідеологічний крок, який був здійснений ще за кілька століть до нинішнього президента росії. І саме тому напрацювання контрпропаганди цій ідеологічній машині викликає стільки складнощів – вона має набагато довшу історію і набагато глибше підґрунтя, ніж уявляють собі вітчизняні дослідники. Слід зауважити, що подібного штибу квазірелігійні моделі політичної легітимації не є виключною особливістю характеристикою росії – вони доволі типові для європейської політичної культури пізнього Середньовіччя і Раннього Модерну, так само як сама доктрина «русского мира» цілком органічно вписується в ідеологічні новотвори XIX століття. Цей аспект буде розкрито авторкою у подальших публікаціях.

Посилання:

- Волковський, В. (2022). Уроки війни для формування стратегії української східної політики: філософські міркування. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 28(1), 53–69. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-4>
- Достоевський, Ф.М. (1982). Братья Карамазовы. *Собрание сочинений* в 12 т. (Т. 11, с. 5–599). Москва: Правда.
- Дробижева, Л. М. (ред.). (2013). *Гражданская, этническая и региональная идентичность: вчера, сегодня, завтра*. Москва: РОССПЭН. 485 с.
- Интерфакс. (2016). *Путин признался в симпатии к созвучным Библии коммунистическим идеям*. <https://www.interfax.ru/russia/491445>
- Кротов, Я. (2003). Особенная русская духовность? *Радио Свобода. Официальный сайт*. <https://www.svoboda.org/a/24202254.html>
- Малахов, В. (2022). Причастие Россией. <https://www.facebook.com/groups/186809768152216/posts/2138747096291797/>
- Официальный сайт Московского патриархата. (2014). *Декларация русской идентичности. 11 ноября 2014 года по итогам заседания XVIII Всемирного русского народного собора*. <http://www.patriarchia.ru/db/text/508347.html>
- Победоносцев, К. (1896). *Московский сборник*. Москва: Синодальная типография.
- Саган, О. (2022). Російсько-українські війни як об'єктивний наслідок процесу розвитку ідеології московитсько-російського месіанства. Війна як соціокультурний феномен: Круглий стіл «Філософської думки». *Філософська думка*, (3), 7–58.
- Сегеда, А. (2016). *Путин: православие и Россия неразделимы*. <https://prg-voslavie.fm/novosti/putin-pravoslavie-i-rossiya-nerazdelimi/>
- Ткач, Н. (2019). Православная традиция в формировании российской идентичности. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право*. 44(2), 351–356.
- Ткач, Н., & Резник, С. (2019). Идентификационная матрица православия в контексте поиска моделей национальной интеграции в российском обществе. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право*. 44(4), 617–623.

References:

- Dostoevsky, F. M. (1982). The Brothers Karamazov. *Collected works in 12 vols.* (V. 11, s. 5–599). Moscow: Pravda. [in Russian]
- Drobizheva, L. M. (ed.). (2013). *Civic, ethnic and regional identity: yesterday, today, tomorrow*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian]
- Interfax. (2016). *Putin confessed his sympathy for the Bible's communist ideas*. <https://www.interfax.ru/russia/491445> [In Russian]
- Krotov, Y. G. (2003). Special Russian spirituality? *Radio Svoboda-Ukraine. Official Site*. <https://www.svoboda.org/a/24202254.html> [in Russian]
- Malakhov, V. (2022). Communion by Russia. <https://www.facebook.com/groups/186809768152216/posts/2138747096291797/> [In Russian].
- Official website of the Moscow Patriarchate. (2014). *Declaration of Russian identity. November 11, 2014 following the meeting of the XVIII World Russian People's Council*. <http://www.patriarchia.ru/db/text/508347.html> [in Russian]
- Pobedonoscev, K. P. (1896). *Moscow collection*. Moscow: Synoidal Printing House. [In Russian]

- Sagan, O. (2022). Russian-Ukrainian wars as an objective consequence of the process of development of the ideology of Muscovite-Russian messianism. War as a socio-cultural phenomenon: Round table of «Philosophical thought». [In Ukrainian]. *Filosofska Dumka*, (3), 7–58.
- Segeda, A. (2016). *Putin: Orthodoxy and Russia are inseparable*. <https://pra-voslavie.fm/novosti/putin-pravoslavie-i-rossiya-nerazdelimi/>. [In Russian]
- Tkach, N. N. (2019). Orthodox tradition in the formation of Russian identity. [In Russian]. *Scientific statements of the Belgorod State University. Series: Philosophy. Sociology. Right* 44(2), 351–356.
- Tkach, N. N., & Reznik, S. V. (2019). The identification matrix of Orthodoxy in the context of the search for models of national integration in Russian society. [In Russian]. *Scientific statements of the Belgorod State University. Series: Philosophy. Sociology. Right* 44(4), 617–623.
- Volkovskiy, V. (2022). Lessons of war for the formation of the strategy of Ukrainian eastern policy: philosophical considerations. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education* 28(1), 53–69. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-4>

Xenija Zborovska. Deconstruction of the myth of the “russian world” doctrine about Orthodoxy as the basis of Russian identity

The article analyzes the basic ideology of the “Russian Peace” doctrine: the myth that “Orthodoxy is the basis of Russian identity.” The existence of this ideologeme in the informational and symbolic field of Ukraine and the whole world, its manipulation, and its inclusion in the current context of the Ukrainian cultural space lead to a distorted perception of relations between Russia and Ukraine, the existing war between them. The article attempts to reveal those distortions and semantic substitutions that are ontologically contained in many ideologemes of the “Russian world” and which can be analyzed as typical errors in the context of the argumentation theory. Such research aims to develop a conditional “dictionary” for the mythologist of the “Russian world,” which could be used during the conduct of a thorough information confrontation. The author chose the myth “Orthodoxy is the basis of Russian identity” as the basic ideologeme because most other ideologues are derived from this thesis with the help of skillful semantic manipulations. Secondly, this myth is interpreted and used by Russian ideologues in incredibly diverse ways and in various contexts. Based on the analysis of this myth, the author concludes that the ideology of the “Russian measure” by definition does not meet the criteria of clarity, clarity, and unequivocalness; the meanings of its key concepts are as variable as possible, depend on the context, are used interchangeably in general formulations where clarification of the non-standard use of the term is not foreseen; there is a change of identities, which makes it possible to manipulate historical facts and people’s memory. Russian ideologues constantly use such logical errors in their argumentative practices. In the process of revealing the illogicality and paradox of the mentioned myth, it turns out that the very essence of this mythologeme significantly contributes to the unfolding of the crisis of Russian culture and

politics, which is spoken about by the same ideologues who praise the messianic role of Russia.

Key words: *myth, ideology, "Russian world," identity, Orthodoxy, argumentative practices.*

Зборовська Ксенія, кандидат філософських наук, відповідальна секретарка журналу «Філософська думка» Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, наукова співробітниця Пресслужби Президії НАН України.

E-mail: [xenija.zborovska@gmail.com](mailto: xenija.zborovska@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0003-0949-3801>

Zborovska Xenija, PhD in Philosophy, Executive Secretary of the «Philosophical Thought» Journal, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, researcher of the Press Service of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine.

E-mail: [xenija.zborovska@gmail.com](mailto: xenija.zborovska@gmail.com)

<https://orcid.org/0000-0003-0949-3801>